

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ МІКРОРІВНЯ ДО ВИВЧЕННЯ ТРУДОВИХ МІГРАЦІЙ

І.П. Майданік

*аспірантка кафедри соціології, політології та соціальної роботи
Національного технічного університету України
"Київський політехнічний інститут"*

Стаття присвячена розгляду таких теоретичних моделей аналізу міграційних процесів як неокласична мікроекономічна теорія, теорія людського капіталу, міграційних мереж та трьох стадій міграційного процесу. Увага у роботі зосереджується на вивченні особливостей міграцій через призму різних концепцій.

Ключові слова: трудові міграції, неокласична мікроекономічна теорія, концепція людського (соціального) капіталу, концепція трьох стадій міграційного процесу.

Міграції населення є складним суспільним феноменом, що вивчається багатьма науками, зокрема історією, правознавством, економікою, демографією, географією, соціологією тощо. Кожна з дисциплін при аналізі міграційних переміщень населення обирає свій предмет, завдання та інструментарій дослідження. Теоретичні підходи, сформульовані в межах окремих дисциплін не суперечать один одному, а є взаємодоповнючими, вони вивчають міграційну дійсність на різних рівнях, а в основу аналізу покладають різні чинники.

З існуючого розмаїття аналітичних підходів до вивчення міграцій цілком логічно випливає необхідність їх класифікації. Найбільшого поширення набув поділ теоретичних підходів до вивчення міграцій на теорії макро- та мікрорівня. Деякі дослідники, наряду зі згаданими групами, виділяють також теорії мезорівня. Однак поки що така точка зору не здобула широкої підтримки серед науковців. Макротеорії наголошують на структурних, об'єктивних умовах, що діють як фактори "виштовхування" і "притягування" для міграції. В центрі уваги цієї групи теорій знаходиться суспільство в цілому, держава, або навіть глобальні економічні зони. Наукові пошуки мікро теорій здійснюються на рівні особи, сім'ї або домогосподарства і фокусуються, в основному, на прийнятті індивідуального рішення про міграцію.

Серед зарубіжних дослідників, які внесли значний вклад у формування та розробку теоретичних моделей мікро рівня необхідно згадати Д.Массея, Ф.Хьюго, Е.Тайлора, М.Тодаро. Серед науковців пострадянського простору, які спеціалізуються на вивченні подібної проблематики не можна не відмітити роботи В.Іонцева, Л.Рибаківського, О.Малиновської та інших. Завданням даної статті постає аналіз і порівняль-

на характеристика найбільш поширених теоретичних підходів мікро рівня до вивчення міграційних процесів загалом та трудових міграцій зокрема.

Неокласична мікроекономічна теорія розглядає міграційні потоки між країнами як просту суму індивідуальних переміщень, здійснених на основі особистих підрахунків вигідності міграції. Відповідно до даного теоретичного підходу кожен індивід виступає у якості раціональної діючої особи, яка приймає рішення про здійснення або відмову від переміщення на основі підрахунків в системі "витрати-вигоди" від міграції.

Витрати і вигоди від міграції можна розділити на монетарні та немонетарні, до останніх також відносяться психологічні. Затрати на міграцію можна розглядати як інвестиції у здійснення переміщення, що включають витрати на транспорт, продаж рухомого та нерухомого майна, професійну підготовку до нової роботи (якщо це необхідно), втрату заробітної плати під час переміщення та облаштування на новому місці. Немонетарні витрати пов'язані з послабленням або розірванням родинних чи дружніх зв'язків та зав'язуванням нових, вивченням нової мови, перебуванням у культурному середовищі, відмінному від країни походження мігранта, необхідністю здобуття нових звичок тощо. Однак, при оцінці чистої вигоди від міграції, зазвичай, враховуються лише монетарні компоненти, оскільки, поперше, їх легше виміряти і, по-друге, згідно поглядів класиків неокласичної мікроекономіки [5, 434], вони здійснюють більший вплив на прийняття рішення про міграцію ніж немонетарні складові. Остання теза виступає предметом для критики у зв'язку з

посиленням уваги до нематеріальних аспектів поведінки людей.

Рішення про здійснення міграції приймається в два етапи. На першому етапі особа, на основі наявної інформації, формує своє уявлення про країну потенційного переїзду, а на другому – оцінює переваги та витрати, що пов'язані з міграційним переміщенням. Потенційний мігрант розраховує вигоди від міграції шляхом множення заробітної плати, що відповідає спеціальності та професійній кваліфікації особи у країні призначення на ймовірність отримати роботу (для нелегальних мігрантів здобуту величину необхідно помножити на ймовірність уникнути депортації). У такий самий спосіб розраховуються очікувані заробітки у країні походження. Після чого очікувані заробітки у місці призначення та походження порівнюються. Відповідно до неокласичної мікроекономічної концепції, у разі якщо різниця між очікуваними прибутками у країнах призначення та походження є додатною, то особа мігрує; якщо величина виявиться від'ємною – особа залишається; якщо різниця дорівнює нулю, то особа знаходиться у нейтральній позиції при виборі стратегії поведінки (переїхати або залишитися). Розмір диференціації очікуваних прибутків визначає масштаби міжнародної міграції населення.

Набагато складнішим є процес прийняття рішення про здійснення міграції у разі сімейного переміщення, яке повинне виявитися вигідним для всіх працюючих членів сім'ї. Тому підвищена частка зайнятості жінок ускладнює механізм прийняття рішення про міграцію. Однак, частіше за все, у такій ситуації оцінюється сукупна вигідність переміщення для сім'ї в цілому. При цьому для одного з членів сім'ї (домогосподарства) міграція може виявитися неефективною, однак підвищена вигідність переміщення для іншого члена сім'ї може компенсувати згадані втрати. Світова практика свідчить про те, що у переважній більшості випадків сімейної міграції, переїзд є більш ефективним для чоловіків аніж для жінок, оскільки рівень оплати праці та зайнятості осіб чоловічої статі є набагато вищим.

Індивідуальні характеристики потенційних мігрантів, такі як вік, рівень освіти, стан здоров'я тощо можуть зменшувати або збільшувати затрати на здійснення міграції, що, в свою чергу, впливає на розмір очікуваних прибутків від переміщення.

Уряди можуть впливати на розміри міграційних потоків через політику, що впливає на розмір очікуваних заробітків у країнах донорах (через довгострокові програми розвитку) та реципієнтах, а також на ймовірність отримати ро-

боту у регіоні призначення (санкції проти роботодавців, які наймають на роботу мігрантів можуть значно зменшити вірогідність отримання роботи гастарбайтерами у країні-реципієнті).

Застосування даного теоретичного підходу при аналізі міграційних процесів має свої межі. Його не можна використовувати при дослідженні недобровільних переміщень. Крім того, не всі особи приймають рішення про міграцію цілком свідомо, детально аналізуючи всі "за" і "проти", деякі люди діють імпульсивно або під впливом інших осіб, у такому разі вигоди від переїзду потенційним мігрантом не оцінюються.

Особливе місце у системі міграційних теорій мікрорівня займає *концепція людського (соціального) капіталу*. Розробником даної теоретичної концепції виступає Гарі Беккер, який розглядав різноманітні аспекти людської поведінки як прояв економічної доцільності. Вагомий внесок у розробку даної теорії було зроблено Т.Шульцом, Дж.Мінцером, А.Хансеном тощо. Активне застосування концепції соціального капіталу до аналізу міграційних процесів розпочалося з робіт Ларі С'яастада.

Для реалізації міграційних намірів потрібне не лише бажання індивіда, а й різноманітні ресурси. Саме тому дослідники говорять про селективну природу міграцій, оскільки переміщення зазвичай здійснюють не найбільш бідні та знедолені верстви населення, а ті, хто володіє необхідним набором ресурсів. Звичайно, ця теза не стосується біженців та інших осіб, які здійснили переміщення на недобровільній основі. Одним з таких ресурсів виступає людський капітал, що включає в себе як вроджені здібності і таланти, так і накопичені знання, вміння, навички, досвід, освіта, кваліфікація, інформація, фізичне і психологічне здоров'я тощо. Дослідники міграцій вважають, що мігранти володіють більшим людським капіталом порівняно з тими, хто не наважується на переїзд [1, 128].

Рівень освіти виступає своєрідною детермінантою міграційної поведінки, оскільки поінформованість особи прискорює процес прийняття рішення про міграцію та полегшує адаптацію на новому місці. Освічені особи краще оперують джерелами інформації, тому мають більше шансів отримати достовірні відомості про соціальне та культурне середовище країни вселення, про можливості працевлаштування та облашту-

вання тощо. Така інформація та знання мови країни вселення полегшує процес пошуку робочого місця, тобто зменшує затрати на міграцію шляхом скорочення періоду вимушеного безробіття. У процесі адаптації мігранта на новому місці важливими є психологічні якості індивіда, такі як здатність переносити стреси, гнучкість, вміння пристосовуватись до нових умов тощо.

Окремим напрямом досліджень в рамках теорії людського капіталу стало питання про грошові перекази мігрантів як засіб перерозподілу доходів. Ця тема є дуже актуальною для країн-донорів робочої сили, зокрема і для України. Соціально-економічний вплив мігрантських переказів на розвиток держави є подвійним. З одного боку вони збільшують купівельну спроможність населення, інвестуються в освіту, придбання житла, чим покращують розвиток відповідних галузей. Частина грошових переказів мігрантів використовується як стартовий капітал для заснування власного бізнесу, однак, слід зазначити, що частка осіб, які використовують кошти в такий спосіб є незначною. Серед негативних наслідків грошових надходжень з-за кордону слід згадати зростання цін та створення соціальної напруги між прошарками населення, які отримують грошові надходження з-за кордону та особами, які таких джерел доходу не мають.

Формування людського капіталу потребує від особи та суспільства значних інвестицій. При чому соціальний капітал, так само як і речовий, підлягає фізичному та моральному зносу. Тому одна частина загальних інвестицій повинна бути направлена на амортизацію здібностей людини (наприклад, на підтримку стану здоров'я), а інша – на їх удосконалення [2, 11]. Міграції розглядаються дослідниками як вид інвестицій, що підвищують продуктивність людських ресурсів.

В основу прийняття рішення про міграцію концепція соціального капіталу, так само як і неокласична мікроекономічна теорія, кладе економічну ефективність міграції, розрахунок якої здійснюється шляхом співставлення витрат на переїзд та вигоди від нього. Однак, Гарі Беккер зауважує, що такий економічний підхід до аналізу міграційних процесів зокрема (а саме, прийняття рішення про переміщення) та соціальних явищ загалом не означає, що в основі мотивації індивіда лежить егоїзм або матеріальна вигода. Це лише метод аналізу, а не припущення відносно конкретної мотивації [1, 124].

Соціальні зв'язки особи також можуть виступати у якості різновиду соціального капіталу, оскільки вони можуть розглядатися як запас, що

формується за допомогою інвестицій і приносить віддачу. Соціальні мережі, що утворюються з родинних, дружніх, сусідських та інших зв'язків є важливою темою в дослідженні міграцій. Концепція міграційних мереж є не лише складовою теорії людського капіталу, а й оформилось в окрему аналітичну модель у теоретичних розробках Ф.Хьюго (Hugo), Е.Тайлора (Taylor) та Д.Массея (Massey).

Наявність або відсутність соціальних зв'язків за кордоном чинить значний вплив на прийняття індивідами рішення про здійснення переміщення або відмову від нього. Міграційні мережі, що складаються з набору міжособистісних зв'язків між мігрантами, колишніми мігрантами і немігрантами у країнах (регіонах) походження та призначення, значно підвищують ймовірність здійснення переміщення, оскільки вони зменшують міграційні витрати та ризики і, відповідно, збільшують вигідність.

Перші мігранти, які переїжджали у конкретну країну не мали там соціальних контактів, тому для них переміщення було пов'язане зі значними витратами (особливо, якщо вони перетинали кордони нелегально). Після того, як перші мігранти влаштувалися у місцях вселення витрати на потенційне переміщення для їхніх друзів, родичів, колег та знайомих значно зменшуються. Це зменшення стосується монетарних витрат на переїзд та облаштування, інформаційних та пошукових (час, гроші та зусилля, що витрачаються на пошук та отримання роботи), альтернативних витрат (заробітки, що могли б здобути мігранти протягом часу подорожі та пошуку роботи у місці призначення), психологічні (пов'язані зі зміною оточення та навколишнього середовища). Згадані витрати присутні у всіх міграційних переміщеннях, вони зростають прямопропорційно до збільшення відстані переїзду і значно підвищуються коли йдеться про перетин державних кордонів, тобто про зовнішню міграцію [4, 397].

Концепція міграційних мереж має дещо інший погляд на селективність міграцій аніж теорія людського капіталу. Відповідно до положень останньої, всі без виключення мігранти володіють більшим людським та іншими видами капіталу порівняно з тими особами, які не наважуються на міграцію. Тоді як представники теорії міграційних мереж стверджують, що лише перші потоки мігрантів походять з середнього та вищого

за середній класів соціальної ієрархії і відрізняються підвищеною стійкістю до стресів, високим освітнім рівнем тощо. Поступово, коли міграційні мережі розростаються і охоплюють все більшу кількість населення, витрати на переміщення падають і міграційні потоки стають все менш селективними і починають представляти общину або суспільство, з яких походять мігранти, повністю.

Відповідно до даної теорії, урядам країн походження та вселення мігрантів доволі складно управляти міграційними потоками, оскільки процес формування мереж знаходиться поза зоною їхнього контролю і має місце незалежно від різновиду політичного режиму. Однак деякі механізми міграційної політики (ті які направлені на об'єднання мігрантів з сім'ями, що знаходяться на території іншої держави), все ж таки є дієвими так як вони укріплюють міграційні мережі шляхом надання членам родинних мереж особливих прав на в'їзд у країну.

Серед теоретичних підходів, що виникли у пострадянському просторі, заслуговує на увагу *концепція трьох стадій міграційного процесу*. Розробку даної теорії пов'язують з ім'ям російського науковця Л.Л.Рибаковського, який пропонує розглядати міграційні процеси не з точки зору територіальних сукупностей людей (як серію фактів вибуття та прибуття мігрантів), а так, як це виглядає для самих учасників переміщення. Завершений міграційний процес, згідно поглядів науковця [3, 26], складається з трьох основних стадій, що тісно пов'язані між собою: 1) вихідної (підготовчої) стадії, що представляє собою процес формування територіальної рухливості населення; 2) основної стадії, тобто безпосереднього акту переселення; 3) заключної стадії, що виступає як приживаність мігрантів на новому місці.

В контексті аналізу першої стадії міграційного процесу – формування територіальної рухливості, тобто певного соціально-психологічного стану, заслуговує на увагу розмежування понять потенційної міграції та міграційної рухливості. Потенційна міграція, за визначенням Т.І.Заславської, це позитивне відношення до міграції, що поєднується з прийнятим, але ще не реалізованим рішенням про переміщення. Міграційна рухливість, в свою чергу, – це об'єктивований стан, здатність особи до міграції, що склалася внаслідок накопиченого міграційного досвіду. Л.В.Корель називає такий досвід міграційною біографією. Рухливість особи залежить від кількості переселень здійснених нею, тривалості проживання в районі виходу, а

також від участі в інших видах міграції (туристичних, маятникових поїздках) тощо.

Ступінь реалізації міграційної рухливості населення проявляється на другій стадії міграційного процесу, тобто у безпосередньому переселенні. На останній стадії відбувається адаптація мігрантів до нових умов життя та облаштування у країнах (регіонах) вселення. Приживаність, згідно поглядів Л.Л.Рибаковського, виступає як діалектична єдність процесів адаптації та облаштування. Під адаптацією автор розуміє пристосування суб'єкта до об'єктивних умов оточуючого середовища, натомість облаштування – це перебудова зовнішніх умов у відповідності з потребами суб'єкта.

Перебіг адаптації у країні (регіоні) вселення залежить від багатьох факторів. Одним з найважливіших психологічних чинників адаптації виступають установки мігрантів на адаптацію, які в свою чергу, тісно пов'язані з планами щодо тривалості перебування у країні (регіоні) прибуття. Якщо особа має намір залишитися у місці прибуття назавжди, то формування установок на адаптацію у новому оточенні відбувається ще на підготовчій стадії міграційного процесу, особа вивчає мову країни вселення, її звичаї, культуру тощо. Коли йдеться про тимчасове проживання у новому середовищі, то установки на адаптацію будуть мати специфічні характеристики, оскільки ще на вихідній стадії міграційного процесу особа готується до повернення на батьківщину через певний проміжок часу. У такому разі, адаптація мігрантів може виражатися у толерантному відношенні до норм поведінки, що існують у певній країні (регіоні).

Поняття приживаності, адаптації та облаштування, у контексті теорії трьох стадій міграційного процесу, тісно пов'язані з розглядом таких категорій як новосел та старожил, перше з яких використовується для позначення особи, яка переселилася на нове місце проживання, а друге – характеризує особу, яка вселилася в певну місцевість і прожила там понад 10 років. У середньому на облаштування новосела потрібно близько 8-10 років, протягом яких рівень добробуту новоселів досягає рівня життя старожилів у місцях вселення. За визначенням Л.Л.Рибаковського приживаність – це та стадія міграційного процесу, початок якої характеризується перетворенням мігранта у новосела, а завершення – переходом новосела у склад старожилів.

Л.Л.Рибаківський називає міграційний процес, що пройшов всі три стадії розвитку, завершеним. Таким чином, будь-яке переміщення яке не закінчується приживаністю новоселів виступає, у рамках даної теорії, неповним або незавершеним міграційним процесом. Для ефективного управління міграційними процесами державі слід впливати на міграційну поведінку особи на всіх трьох стадіях міграційного процесу.

Отже, припущення та гіпотези, що пропонують такі концепції як неокласична мікроекономічна теорія, теорія людського капіталу, міграційних мереж та трьох стадій міграційного процесу

не є суперечними, вони доповнюють одні одних, а іноді навіть пропонують ідентичні підходи до вивчення міграцій. Однак, вони все ж формують різні підходи до регулювання міграцій. Саме тому заслуговує на подальше поглиблене вивчення рекомендацій різних концепцій щодо управління міграційними переміщеннями та формування на їх основі системи політичного впливу на міграційні процеси конкретної країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Моисеев В.М., Чудиновских О.С.* Теория человеческого капитала и исследования миграционных процессов в России // Проблемы прогнозирования. – 2000. – № 4. – С.124-137.
2. *Полищук Е.А.* Социальный капитал и его роль в экономическом развитии // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2005. – Сер.5. – Вып.1. – С.10-16.
3. *Рыбаковский Л.Л.* Миграция населения // Стадии миграционного процесса: Приложение к журналу "Миграция в России". – 2001. – Вып. 5. – 160 с.
4. *Massey D.* Economic development and international migration in comparative perspective // Population and development review. – 1988, September. – Vol.14. – № 3. – Pp. 383-409.
5. *Theories of international Migration: a review and appraisal* // Population and development review. – 1993, September. – Vol. 19. – №3. – Pp. 431-465.

Стаття надійшла до редакції 11.09.2006 р.